

Melih Özdil Tarih Serisi

-9-

ORHUN YAZITLARI

Düzenleyen ve günümüz Türkçe'sine uyarlayan

Melih Özdil

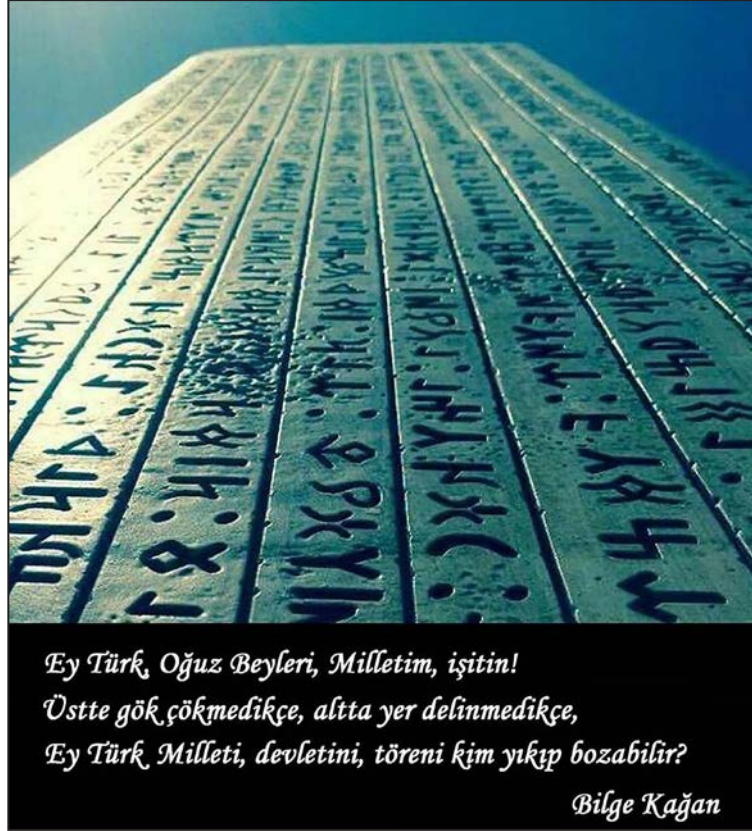
ORHUN YAZITLARI
Melih Özdil

Ekim 2025

Orhun Anıtları

Orhun Anıtları, Göktürk İmparatorluğu'nun ünlü hükümdarı Bilge Kağan devrinden kalma altı adet yazılı dikilitaştır. Moğolistan'ın kuzeyinde, Baykal gölünün güneyinde, Orhun ırmağı vadisindeki Kocho Tsaidam gölü yakınlarındadır. Bu yazıtlardan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, Kocho Tsaidam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında; Bilge Tonyukuk yazıtları ise, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 km uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bain Tsokto bölgesindedir. Bilge Tonyukuk yazıtlarının, (Orhun Irmağı civarında olmamasına rağmen), Orhun yazıtlarıyla birlikte düşünülmesi, anılması Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile aynı döneme ait olması ve aynı konuları içermesindedir. Yazıtlar Türk dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, töresi hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Türk ve Türkçe adı, ilk kez Doğu Göktürkler dönemine ait bu yazıtlarda geçmektedir. Yazıtların üçü çok önemlidir. İki taştan oluşan Tonyukuk 716, Kül Tigin 732, Bilge Kağan 735 yılında dikilmiştir.

Kül Tigin yazıtı, Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Kül Tigin, Bilge Kağan'ın kardeşi, buyrukçu ihtiyar Tonyukuk ise veziridir. Anıtların olduğu yerde yalnızca dikilitaşlar değil, yüzlerce heykel, balbal (mezar taşı), şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, koç ve kaplumbağa heykelleri, sunak taşları bulunmuştur.

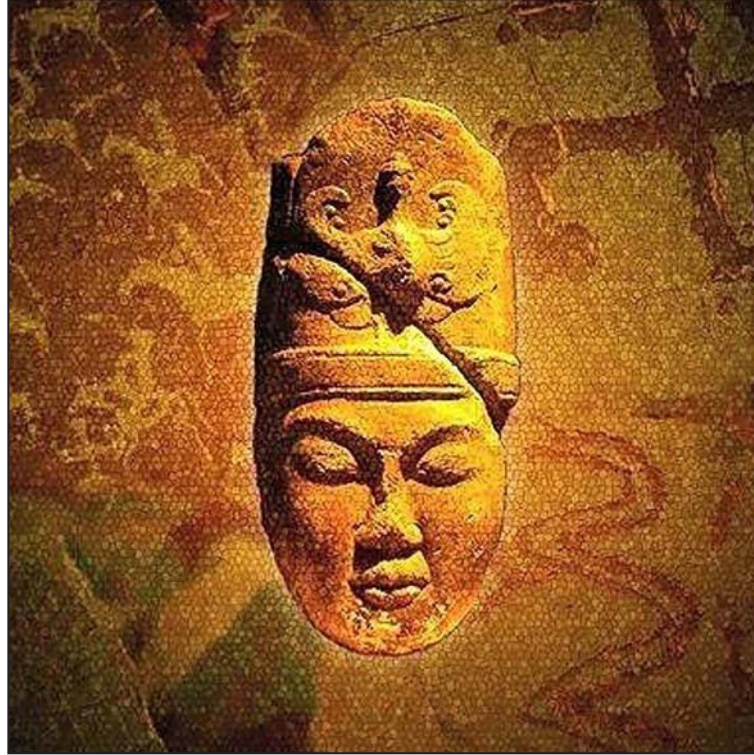
Orhun Yazıtları

Orhun Abideleri'ni ilk kez 1889 yılında Rus tarihçi Yardintsev bulmuştur. 1890'da bir Fin heyeti, 1891'de de bir Rus heyeti burada incelemelerde bulunmuştur. Bu heyetler yazıları çözememişler, ancak 1893 yılında Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen, 38 harfli alfabeyle yazıtları okumayı başarmıştır. Alfabenin dördü sesli, dördü sessiz harften oluşur. Yazıda harfler birbirine birleştirilmez, kelimeler de birbirlerinden

iki nokta üstüste konularak ayrılır. Sağdan sola ve yukarıdan aşağıya yazılır. Orhun abidelerinde yazılar yukarıdan aşağıya yazılmış ve sağdan sola doğru istiflenmiştir.

Kül Tigin Anıtı

3.35 metre yükseklikte, kireçtaşından yapılmış ve dört cephelidir. Doğu-batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimetredir. Kuzey-güney cepheleri de aşağıda 46, yukarıda 44 santimetredir. Üst kısım kemer şeklinde ve yukarıda beş kenarlı olarak bitmektedir. Anıttaki satırların uzunluğu 235 santimetredir. Yazıtın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır Göktürk harfli Türkçe metin vardır. Batı yüzünde ise, devrin Tang İmparatoru'nun Kül Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği Çince mesajına yer verilmiştir. Batı yüzde Çince yazılar dışında yazıtta sonradan eklenmiş Göktürk harfli iki satır bulunmaktadır. Yazıtın kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı yüzlerinde de (pahlarda) Göktürk harfli Türkçe metinler mevcuttur. Kül Tigin yazıtında Göktürk tarihine ait olaylar, Bilge Kağan'ın ağzından nakledilerek birlik, bütünlük mesajı verilir. Yazıtın doğu, kuzey ve güney yüzlerinin yazıcısı, Yollug Tigin, batı yüzünün yazıcısı ise Tang İmparatoru Hiuan Tsong'ın yeğeni Çang Sengün'dür. Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde, bütün Türk boylarının ortak damgası olduğu sanılan dağ keçisi damgasına; doğuya ve batıya bakan "tepelik" kısımlarında ise, kurttan süt emen çocuk tasvirlerine yer verilmiştir. Yazıt, geçen yaklaşık 1.300 yıllık süreç içinde önemli ölçüde tahrip olmuştur. Zira yazıtın doğu ile kuzey yüzlerini birleştiren kısım yıldırım düşmesi sonucunda parçalanmıştır. Orijinalinde kaplumbağa kaide üzerinde bulunan yazıt, bu kaidenin de parçalanması üzerine 1911 yılında, sunak taşından kesilen granit bir blok üzerine oturtulmuştur.

Kül Tigin Balbal Taşı

Bilge Kağan Anıtı

Kül Tigin Anıtının bir kilometre uzağındadır. 734 yılında ölen Bilge Kağan adına oğlu Tenri Kağan tarafından yaptırılan bu anıt 735 yılında dikilmiştir. Yazıtta Bilge Kağan'ın ağzından devletin nasıl büyüdüğü anlatılmakta ve Kül Tigin'in ölümünden sonraki olaylar ilave edilmektedir. Ayrıca kağanın konuşmasından başka yeğeni Yuluğ Tigin'in kayıtları da yer almaktadır. Yaklaşık 3.75 metre yüksekliğinde olan yazıt, dört cephelidir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır Göktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Batı yüzünde ise, Kül Tigin yazıtında olduğu gibi Çince bir metne yer verilmiştir. Batı yüzün tepelik kısmının ortalarına da Göktürk harfli Türkçe manzum metin yazılmıştır. Yazıtın güneydoğu, güneybatı ve batı yüzlerinde de Göktürk harfli Türkçe küçük metinler bulunmaktadır. Yazıtta olayları nakleden, öğütler veren Bilge Kağan'dır. Yazıtta Kül Tigin'in ölümünden sonraki olaylar da ilave edilmiştir.

Kutluğ Bilge Kağan

Tonyukuk Anıtı

Tonyukuk anıtı dört cepheli iki dikilitaş halindedir. Yazılar, diğer taşlara göre daha silik durumdadır. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın baş bilicisi yani baş veziriydi. Bu anıtı yaşamının son yıllarında kendisi diktirmiştir ve yazılar da kendisine aittir. Taşlarda Göktürkler'in Çin esaretinden nasıl kurtulduğu ve Tonyukuk'un neler yaptığı anlatılır. Birinci yazıt 2.43 metre; ikinci yazıt 2.17 metre yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır Göktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır.

Tercüme: Muharrem Ergin

Kül Tigin Yazıtı

Kül Tigin Anıtı

Güney Yüzü

Ben Tanrı gibi göğün tepesinde olan Türk Bilge Kağanı, şu anda liderinizim ve sözlerimi dinleyin. Özellikle küçük kardeşim, yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadpıt Beyleri, kuzeydeki Tarkat, Buyruk Beyleri, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz Beyleri, millet! Beni dinleyin ve dediklerimi iyi anlayın. Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece yarısına kadar, onca millet benim emrimdedir. Bu milletleri düzene soktum ve artık iyiler. Türk Kağanı Ötüken ormanında oturuyorsa kimsenin bir derdi yoktur.

Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya (Badahşan,

Afganistan) kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku'ya kadar ordu sevk ettim. Bu yerleri fethettim, fakat Ötüken ormanından daha iyisine rastlamadım. Ötüken ormanını yurt edinip bize altını, gümüşü, ipeği ipekliyi veren Çin milleti ile anlaştım. Çin milletinin sözü tatlı, ipeklisi yumuşakmış. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp düşmanı yanına çeker sonra istediğini yaparmış. İyi, bilgili, cesur insanı yürütmezmiş. Hatasını gördüğü insanın dostunu, akrabasını, kavmini barındırmazmış. Türk milleti bil ki Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp öldün ve öleceksin Çogay ormanında, Tögültün ovasında. Orada seni "uzak isen kötü mal, yakın isen iyi mal veririz" diye aldatıyorlar. Bu sözlere inanıp o yerlere gidersen ölüm seni bekliyor olacak. Bil ki, Ötüken'de yaşayıp oralara kervan, kafile gönderirsen hiç bir sorunla karşılaşmayacaksın ve bu orman ebediyen senin yurdun olarak kalacak.

Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmediğin; açlık tokluk nedir düşünmediğin için seni doyurmuş olan kağanın sözünü dinlemedin ve gittiğin yerlerde mahvolup yok edildin. O yollarda eridin ve yok oldun. Tanrı buyurduğu için kağan oldum, milleti bir araya topladım, fakiri doyurdum. Sayıca azdık çok olduk, fakirdik zengin olduk. Türk Beyleri, millet işitin, bu sözümde bir yalan varsa söyleyin.

Türk milletini bir araya getirip yurt edineceğimizi, yanılığın millete ölüm getireceğini, daha her ne sözüm varsa hepsini bu taşa kaydettim. Okuyun, anlayın ve itaat eden beyler olarak kalın.

Bu ebedi taşı yontturmak için Çin Kağanı'ndan ressam istedim. Sözümü kırmayıp bana gönderdiği saray ressamından yaptırdığım türbenin içine ve dışına başka resimler çizmesini istedim. Taşı yontturup gönlümden geçeni kaydettirdim. Milletim, yakınlarım ve yabancılar bu taşı görün ve söylediklerimi iyi anlayın. Yazan "Yollug Tigin"

Bumin Kağan

Doğu Yüzü

Üstte mavi gök, allta yağız yer ve ikisi arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun yüce hakanları, ecdadım Bumin Kağan ve İstemi Kağan Türk milletinin yurdunu, töresini düzenlemişler. Dört tarafı çeviren düşman üzerine ordu salıp milleti kendilerine tabi kılmışlar ve baş kaldırına diz çöktürmüşler. Doğuda Kadırkan ormanına, batıda Demir Kapı'ya kadar hükmetmişler. Bilgili ve cesur bir lider olan İstemi Kağan bu diyarda düzensiz bir yaşam süren Göktürkler'in beylerini de milletini de bir araya toplamış. Oraları yurt edinmiş, töreyi düzenlemiş. Öldüğünde Bökli halkı, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Böylesine ünlü bir kağanmış. Sonra küçük kardeşi ve oğulları kağan olmuş tabii. Küçük kardeşi ağabeyi gibi, oğulları da babaları gibi bilge olmadıkları için kötü kağanlar olmuşlar. Ülkeyi yönetememişler, böylece beylerin ve milletin ahengi bozulduğu için üstelik pusuda bekleyen Çin milleti de hilekar ve sahtekar olduğu için, kardeşleri birbirine düşürdüğü için, beyleri ve milleti çekiştirdiği için Türkler yerini yurdunu kaybetmiş. Kağanlar ülkeyi yönetemez olmuş; Çin milleti genç erkekleri köle, kızları cariye yapmış. Çin adlarını benimseyen ve Türklüklerini kaybeden beyler Çin Kağanı'na boyun eğmişler. Doğuda gün doğusunda Bökli yurduna kadar, Batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk eden Çin Kağanı onlara hükmetmiş, töresini benimsetmiş ve elli yıl çalıştırmış. Türk milleti "Yurdum vardı, kağanım vardı, ülkem için çalışıyordum artık herşeyimi kaybettim." deyip Çin Kağanı'na düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş. Çin kağanı bunca işi gücü verdiği düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım istemiş. Ancak Türk Tanrısı Türkler ve mukaddes toprakları yok olmasın, tekrar millet olsunlar diye babam İlteriş Kağan'a, annem İlbilge Hatun'a güç vermiş, yüceltmiş.

Tong Yagbu Kağan

Babam İlteriş Kağan onyediy erle yola çıkmış, şehirdeki dağa, dağdaki ovaya inmiş toplanıp yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için Kağan babamın askeri kurt, düşmanı koyun gibiymiş. Doğuya batıya haber etmiş toplanıp yediyüz er olmuşlar. Yedi yüz er olup itilen kakılan, yurdunu kaybeden, kağanı olmayan, kul olmuş, töresini terketmiş milleti ecdadımızın töresince yetiştirmiş, yeniden yaratmış. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş; kağanını, şadını (başbuğ) tanıtmış.

Bozkurt Börteçine

Güneyde Çin milleti, kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hepsi düşmanmış. Babam kağan olunca kırkyedi defa ordu göndermiş, yirmi savaş yapmış Tanrı lütfettiği için kötülüğe son vermiş, düşmanı tabi kılmış, asilerin başlarını eğdirip diz çöktürmüştü. Babam kağan böylece yurdu, töreyi kurup uçmuş gitmiş. Babam kağanın mezarı başına Baz Kağanı'nın büstü balbal (mezar taşı) olarak dikilmiş. Babam Türk töresini hatırlattı, amcam kağan olunca Türk milletini tekrar tanzim etti. Fakiri zengin kıldı, azı çok yaptı halkını doyurdu.

Amcam kağan olduğunda bir prenstim, Tanrı buyurduğu için ondört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oldum. Birlikte doğuda Yeşil nehir ve Şantung ovasına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar, Kögmen'i aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yirmibeş hareket yaptık, on üç defa savaştık. Türgiş Kağanı bizden biri idi, bunu bilmediği için ve bize karşı yanlış yaptığı için öldü; beyleri, askerleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Ecdadımızın yaşadığı bu yerler sahipsiz kalmasın diye Az kavmini tanzim ettik. Adı Bars, ünvanı Bey'di, kendisini kağan yaptık, küçük kız kardeşim ile evlendirdik, fakat yanıldı ve yaşamını kaybetti; milleti de cariyeye, köle oldu.

Kөгmen'in yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az kavmini ve Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaştık, Türk milletine yurdunu geri verdik. Doğuda Kadırkan ormanını aşarak, batıda Kengü Tarmana kadar Türk

milletini öyle yerleştirdik, öyle düzene soktuk. O zamanlar kul kullu, cariye cariyeli olmuştu; küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Ne düzenimiz, ne yurdumuz ne töremiz kalmıştı. Türk, Oğuz kavmi, beyleri işitin “Türk milleti! Üstte gök çökmese, altta yer delinmese, yurdunu töreni kim bozabilir?”

Türk milleti, pişman ol ve törene dön. Disiplinsiz davrandın, seni besleyen bilgili kağanına, hür ve müstakil yurduna kendi törene karşı hatalı davrandın, onları zora soktun. Silahı olan, mızrağı olan nereden gelip de seni yurdundan etti? Mukaddes Ötüken ormanının milleti! Doğuya gittin, batıya gittin, oralarda kanın aktı, kemiklerinden dağ oldu, beylik evladın kul oldu, gelinlik kızın cariye oldu. Bilgisizliğin ve kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti. Babam kağanı, annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, bize yurt veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni beni başınıza getirdi, kağan yaptı. Varlıklı, zengin bir milletin üzerine gelmedim; aç, elbisesiz, düşkün, perişan bir millete kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, küçük kardeşim Kül Tigin ile birlikte konuştuk, tartıştık. Gece uyumadım, gündüz oturmam Kül Tigin ile birlikte iki şad ölesiye savaşıp, kazandık. Kimseyi ateş ile su ile yargılamadım, kağan olduğumda dört bir yana dağılmış olan millet yaya olarak öle yite, yarı aç yarı çıplak geri döndü. Milleti beslemek için kuzeyde Oğuz kavmine, doğuda Kıtay ve Tatabı kavmine, güneyde Çin’e doğru on iki defa ordu sevk ettim. Ölesiye savaştım; Tanrı yardım ettiği için, alın yazım olduğu için, kismetim var olduğu için ölecek milleti besledim; dirilttim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yurdu, kağanı en iyi olandan daha iyi kıldım. Dört bir yana dağılmış milleti tabi kıldım, düşmansız kıldım; bana itaat ettiler, güç verdiler.

Dişi kurt Asena

Sonra, bunca başarıya imza atan yurdumuzu, töremizi geri getiren küçük kardeşim Kül Tigin’i kaybettim. Babam kağan uçtuğunda Kül Tigin yedi yaşındaydı. Annem hatun tarafından büyütüldü Kül Tigin er adını aldı. Kağan amcamın yurdu ve töresi için savaştığında onaltı yaşındaydı. Altı Çub Soğdak’a doğru ordu sevk ettik ve onları yendik. Çinli Vali Ong üzerimize elli bin asker ile geldi. Bu orduyu yendiğimiz savaşta Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong’un silahlı kayın biraderini, eliyle yakaladı ve kağana takdim etti. Yirmibir yaşında iken, General Çaça’nın ordusunu yok ettiğimiz savaşta en önce Tadığın Çor’un

boz atına binip hücum etti, o at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti ve o at orada öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in gösterişli doru atına binip hücum etti, o at da orda öldü. Zırhından kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, fakat yüzünü ve başını korumayı başardı

Yir Bayırku Uluğ'u İrkin'e karşı Türgi Yargun gölü yakınında yaptığımız savaşı kazandık. Uluğ İrkin hayatta kalan adamlarıyla kaçıp gitti. Kül Tigin yirmialtı yaşında iken Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak boyu yüksekliğindeki karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmine baskın yaptık. Kırgızlar ile Songa ormanında savaştık. Kül Tigin, Bayırku'nun ak aygırına binip ileri atıldı. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovaladı ve onları takip ederek mızrakladı, o sırada Bayırku'nun ak aygırı vuruldu ve uyluğu kırıldı. Kırgız Kağanı'nı öldürüp yurdunu ele geçirdik. O yıl Altın ormanını aşip, İrtiş nehrini geçerek Türgiş'e doğru yürüdük ve baskın yaptık. Bolçu'da ateş gibi, fırtına gibi üzerimize gelen Türgiş kağanının ordusu ile savaştık. Kül Tigin alnı beyaz boz ata binip hücum etti iki kişiyi yakalayıp getirdikten sonra tekrar girip Türgiş kağanının emrindeki Az valisini de eliyle yakaladı. Kağanını öldürdük yurdunu ele geçirdik. Bize tabi olan Türgiş beyleri ve halkını Tabar'a yerleştirdik. Sonra Soğd milletini düzene sokmak için İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettik. Bu sırada Türgiş halkı başkaldırıp Kengeris'e saldırdı. Atı zayıf, azığı olmayan askerimiz kahramanca karşı koydular. Pişman olup Kül Tigin'i küçük bir kuvvet ile geri gönderdik. Büyük bir savaş kazanıp isyanı bastırdı ve tekrar yürüyüp bize katıldı.

Kırgızlar

Kuzey Yüzü

Kül Tigin yirmiyedi yaşına geldiğinde bağımsız ve hür Karluk kavmi düşman oldu. Karluklar'a karşı Tamag Iduk Baş'ta yaptığımız ve kazandığımız savaşta Kül Tigin otuz yaşındaydı. Alp Şalçı'nın ak atına binip ileri atıldı ve kovaladığı iki eri takip ederek mızrakladı. Sonra Az kavmi düşman oldu. Kara Göl'de yaptığımız ve onları yok ettiğimiz savaşta Kül Tigin otuzbir yaşında idi. Alp Şalçı'nın ak atı ile düşmana hücum edip dağıttı. Amcam kağanın otoritesi sarsılıp yurdu millet, hükümdar diye ikiye bölündüğünde İzgil kavmi ile savaştık ve galip geldik. Kül Tigin yine en öndeydi ve Alp Salçı'nın ak atı orada yaşamını yitirdi.

Kendi milletim Dokuz Oğuz, gök ve yer bulandığı için düşman oldu. Onlarla bir yılda beş defa savaştık. Önce Togu Balık'ta yaptığımız çarpışmada Kül Tigin azman atına binip ileri atıldı ve altı eri mızrakladı, kendisine hücum eden yedinciye de kılıçladı. İkinci olarak Kuşalguk'ta Ediz kavmi ile yaptığımız ve onları yok ettiğimiz çarpışmada Kül Tigin, Az yağızına binip saldırdı bir eri mızrakladıktan sonra dokuz eri daha çevirip vurdu. Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuz kavmi ile çarpıştık ve yurtlarını ele geçirdik. Kül Tigin yine azman atıyla en öndeydi ve düşmanı mızrakladı. Dördüncü olarak Çuş Başı'nda Tongra kavmi ile çarpıştık. Zor durumda kalmıştık ve perişan olmak üzereydik, fakat Kül Tigin ileri atılıp düşmanı püskürttü. Orada yiğit bir boyu öldürüp Tongra Tigin'i mateme büründürdük. Beşinci olarak Ezginti Kadız'da Oğuz kavmi ile çarpıştık ve galip geldik. Kül Tigin Az yağızına binip hücum etti ve iki eri mızraklayıp çamura gömdü.

Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharda Oğuz kavmine doğru ilerledik. Tedbir alıp, Kül Tigin'i geride kalanları koruması için bırakmıştık. Bir Oğuz boyu baskın yapınca Kül Tigin öksüz atına binip dokuz eri mızrakladı ve merkezi teslim etmedi. Annem hatun, analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı. Kül Tigin olmasa hepiniz ölecek ve orada yatıp kalacaktınız

Küçük kardeşim Kül Tigin uçmağa vardı. Düşüncelere daldım; görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Sonsuzluğu Tanrı yaşar, insan oğlu ölmek için yaratılmış. Göz yaşlarımı içime attım, gönlümden gelen haykırışa dur dedim; İki şadın ve küçük yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin hali ne olacak diye düşüncelere dalıp öylece kaldım. Yasçı, ağlayıcı olarak Tatabı milletinden General Udar geldi, Kıtay geldi, Oğul Tarkan geldi, Tiber Kağanı'nın veziri geldi. Çin Kağanı'ndan İsiyi Likeng geldi; fazlasıyla altın ve gümüş de getirdi. Batıda gün batısındaki Soğd, İran ve Buhara ülkesi halkından General Enik geldi. On Ok Türğiş Kağanı'ndan mühürdar Makaraç ve mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız Kağanı'ndan Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapıcı, resim yapıcı ve kitabe taşı yapıcısı olarak Çin Kağanı'nın yeğeni General Çang geldi.

Karluklar

Kuzeydoğu Yüzü

Kül Tigin, Koyun yılının onyedinci gününde uçtu. Dokuzuncu ayın yirmiyedinci gününde yas töreni düzenledik. Türbesini, resmini ve kitabe taşını Maymun yılı yedinci ayının yirmiyedinci gününde bitirdik. Bunca resimciyi Vali Tuvgut getirdi.

Güneydoğu Yüzü

Ben Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin, yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara bunca yazıyı yazdım. Bu taşta uçup gittiğiniz gökte de, hayattaki gibi, değerli oğlunuzdan ve evladınızdan çok daha iyi bakın.

Güneybatı Yüzü

Kül Tigin'in altınını, gümüşünü, hazinesini, servetini ve dört binlik at sürüsünü idare eden Tuvgut, Prensime artık gök yüzünde, ben de taşını yazdım. Yollug Tigin.

Batı Yüzü

Batıdan Soğd baş kaldırdı, küçük kardeşim Kül Tigin ileri atıldı. Ben Türk Bilge Kağanı, küçük kardeşim Kül Tigin öle yite çalıştığı için güven içinde yaşadım. İnançu Apa Yargan Tarkan adını verip onu övdürdüm.

Kül Tigin

Bilge Kağan Yazıtı

Doğu Yüzü

Ben Tanrı'nın yücelttiği Türk Bilge Kağan. Babam İltiş Kağan, soyum Dokuz Oğuz ve Ediz Kerekülüg Beyleri. Türk Tanrısı'nın isteği üzere sizlere kağan oldum. Başınıza geçtiğimde bitkin bir halde olan ve gözü ölecekmiş gibi yere bakan Türk Beyleri, canlandılar ve gökyüzüne bakar oldular. Bu zamanda bunca ağır töreyi dört tarafa dağılmış olan buduna öğrettim.

Döküz Oğuzlar

Üstte mavi gök, allta yağız yer ve ikisi arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun yüce hakanları, ecdadım Bumin Kağan ve İstemi Kağan Türk milletinin yurdunu, töresini düzenlemişler. Dört tarafı çeviren düşman üzerine ordu salıp milleti kendilerine tabi kılmışlar ve baş kaldırına diz çöktürmüşler. Doğuda Kadirkan ormanına, batıda Demir Kapı'ya kadar hükmetmişler. Bilgili ve cesur bir lider olan İstemi Kağan bu diyarda düzensiz bir yaşam süren Göktürkler'in beylerini de milletini de bir araya toplamış. Oraları yurt edinmiş, töreyi düzenlemiş. Öldüğünde Böklü halkı, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Böylesine ünlü bir kağan imiş. Ondandır küçük kardeşi sonra oğulları kağan olmuş tabii. Küçük kardeşi ağabeyi gibi, oğulları da babaları gibi bilge olmadıkları için kötü kağanlar olmuşlar. Ülkeyi yönetememişler, böylece beylerin ve milletin ahengi bozulduğu için üstelik pusuda bekleyen Çin milleti de hilekar ve sahtekar olduğu için, kardeşleri birbirine düşürdüğü için,

beyleri ve milleti çekiştirdiği için Türkler yerini yurdunu kaybetmiş. Kağanlar ülkeyi yönetemez olmuş; Çin milleti genç erkekleri köle, kızları cariye yapmış. Çin adlarını benimseyen ve Türklüklerini kaybeden beyler Çin kağanına boyun eğmişler. Doğuda gün doğusunda Bökli yurduna kadar, Batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk eden Çin kağanı onlara hükmetmiş, töresini benimsetmiş ve elli yıl çalıştırmış. Türk milleti “Yurdum vardı, kağanım vardı, ülkem için çalışıyordum artık herşeyimi kaybettim.” deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.

Çin kağanı bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım istemiş. Ancak Türk Tanrısı Türkler ve mukaddes toprakları yok olmasın, tekrar millet olsunlar diye babam İlderis Kağan'a, annem İlbilge Hatun'a güç vermiş, yüceltmiş. Babam İlderis Kağan onyedilerle yola çıkmış, şehirdeki dağa, dağdaki ovaya inmiş toplanıp yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç verdiği için Kağan babamın askeri kurt, düşmanı koyun gibiymiş. Doğuya batıya haber etmiş toplanıp yediyüz er olmuşlar. Yediyüz er olup itilen kakılan, yurdunu kaybeden, kağanı olmayan, kul olmuş, töresini terketmiş milleti ecdadımızın töresince yetiştirmiş, yeniden yaratmış. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş; kağanını, şadını tanıtmış.

Oğuz savaşçısı

Güneyde Çin milleti, kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hepsi düşmanmış. Babam kağan olunca kırkyedi defa ordu göndermiş, yirmi savaş yapmış Tanrı lütfettiği için kötülüğe son vermiş, düşmanı tabi kılmış, asilerin başlarını eğdirip diz çöktürmüştü. Babam kağan böylece yurdu, töreyi kurup uçmuş gitmiş. Başına Baz Kağanı'nın büstü balbal olarak dikilmiş. O Türk töresini

hatırlattı, amcam kağan olunca Türk milletini tekrar tanzim etti. Fakiri zengin kıldı, azı çok yaptı halkını doyurdu.

Amcam kağan olduğunda sekiz yaşında bir prenstim, Tanrı buyurduğu için ondört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oldum. Birlikte doğuda Yeşil nehir ve Şantung ovasına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar, Kögmen'i aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yirmibeş hareket yaptık, on üç defa savaştık. Türgiş Kağanı bizden biri idi, bunu bilmediği için ve bize karşı yanlış yaptığı için öldü; beyleri, askerleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Ecdadımızın yaşadığı bu yerler sahipsiz kalmasın diye Az kavmini tanzim ettik. Adı Bars, ünvanı Bey'di, kendisini Kağan yaptık, küçük kız kardeşim ile evlendirdik, fakat yanıldı ve yaşamını kaybetti; milleti de cariyeye, köle oldu.

Kөгmen'in yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az kavmini ve Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaştık, Türk milletine yurdunu geri verdik. Doğuda Kadirkan ormanını aşarak, batıda Kengü Tarman'a kadar Türk milletini öyle yerleştirdik, öyle düzene soktuk. O zamanlar kul kullu, cariyeye cariyeli olmuştu; küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Ne düzenimiz, ne yurdumuz ne töremiz kalmıştı. Türk, Oğuz kavmi, beyleri işitin "Türk milleti! Üstte gök çökmese, altta yer delinmese, yurdunu töreni kim bozabilir?"

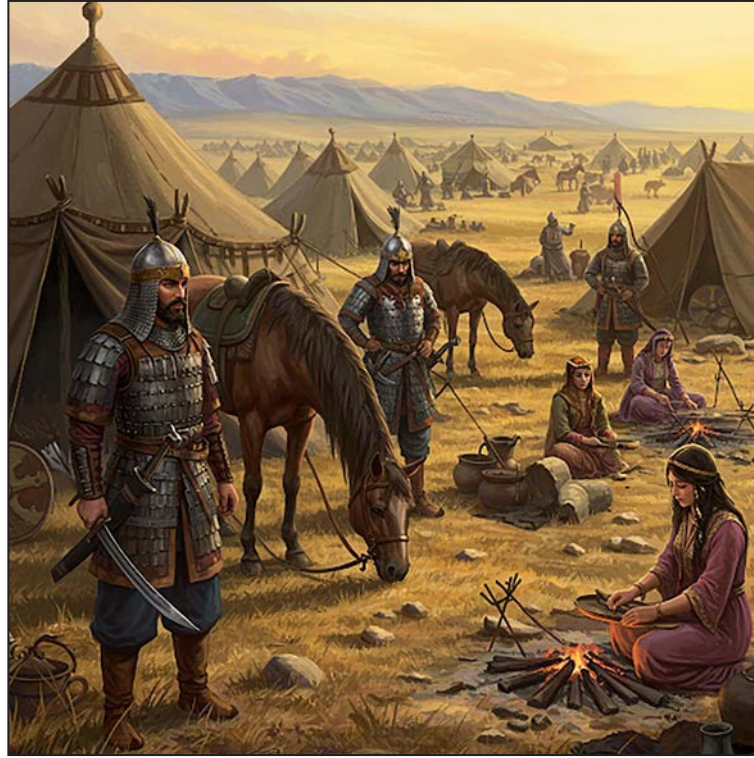
Göktürk Beyleri

Türk milleti, pişman ol ve törene dön. Disiplinsiz davrandın, seni besleyen bilgili kağanına, hür ve müstakil yurduna kendi törene karşı hatalı davrandın, onları zora soktun. Silahlı olan, mızrağı olan nereden gelip de seni yurdundan etti? Mukaddes Ötüken ormanının milleti! Doğuya gittin, batıya gittin, oralarda kanın aktı, kemiklerinden dağ oldu, beylik evladın kul oldu, gelinlik kızın cariyeye oldu. Bilgisizliğin ve kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti. Babam kağanı, annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, bize yurt veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni beni başınıza getirdi, Kağan yaptı. Varlıklı, zengin bir milletin üzerine gelmedim; aç, elbisesiz, düşkün, perişan bir millete Kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazanmış

olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, küçük kardeşim Kül Tigin ile birlikte konuştuk, tartıştık. Gece uyumadım, gündüz oturmam Kültigin ile birlikte iki şad ölesiye savaşmış, kazandık. Kimseyi ateş ile su ile yargılamadım, kağan olduğumda dört bir yana dağılmış olan millet yaya olarak öle yite, yarı aç yarı çıplak geri döndü. Milleti beslemek için kuzeyde Oğuz kavmine, doğuda Kıtay ve Tatabı kavmine, güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim. Ölesiye savaşmış; Tanrı yardım ettiği için, alın yazım olduğu için, kısmetim var olduğu için ölecek milleti besledim; dirilttim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yurdu, kağanı en iyi olandan daha iyi kıldım. Dört bir yana dağılmış milleti tabi kıldım, düşmansız kıldım; bana itaat ettiler, güç verdiler.

Onyediy yaşımda Tangu'a doğru ordu sevk ettim. Tangut milletini yendim, oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini ele geçirdim. Onsekiz yaşımda Altı Çub Soğdak'a ordu sevk ettim ve onları bozguna uğrattım. Çin valisi Ong'un elli bin askerine karşı Iduk Baş'ta (kutsal yer) savaşmış ve o orduyu yok ettim. Yirmi yaşında bize kervan göndermediği için soydaşım Basmlı Iduk Kut kavmine ordu sevk ettim ve malını mülkünü alıp geldim. Yirmialtı yaşında bize düşman olan Çin ve Kırgız kavimlerine karşı Örlen'de savaşmış. Askerlerini mızrakladım, Az kavmini tabi kıldım. Yirmiyedi yaşında Kırgız'a ordu sevk ettim, mızrak boyu yüksekliğindeki karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmine baskın yaptık. Kırgızlar ile Songa ormanında savaşmış, kağanlarını öldürdüm, yurtlarını teslim aldım. O yıl Altın ormanını aşmış, İrtiş nehrini geçerek Türgiş'e doğru yürüdüm ve baskın yaptım. Bolçu'da ateş gibi, fırtına gibi üzerimize gelen Türgiş Kağanı'nın ordusu ile savaşmış. Kağanını, yabgusunu, şadını öldürdüm ve yurdunu ele geçirdim. Otuz yaşında Beş Balık'a ordu sevk ettim. Altı defa savaşmış askerini öldürdüm.

Otuz bir yaşında bağımsız ve hür Karluk kavmi düşman oldu. Karluklar'a karşı Tamag Iduk Baş'ta savaşmış ve galip geldim. Sonra Basmlı Kara ve Karluk milletin birlikte yaptığı saldırıyı savuşturdum, çoğunu öldürüp yurtlarını ele geçirdim.

Göktürkler

Kendi milletim Dokuz Oğuz, gök ve yer bulandığı için düşman oldu. Onlarla bir yılda dört defa savaştım. Önce Togu Balık'ta, ikinci olarak Andırgu'da askerlerini mızrakladım. Üçüncü olarak Çuş Başı'nda Tongra kavmi ile çarpıştık. Zor durumda kalmıştık ve perişan olacaktık, fakat ileri atılıp ordularını püskürttüm. Orada yiğit bir boyu öldürüp Tongra Tigin'i mateme büründürdük. Dördüncü olarak Ezginti Kadız'da savaştım ve askerlerini mızrakladım.

Otuziki yaşımda, kıtlıkta kışı Amga kalesinde geçirdim. İlk baharda Oğuz'a sefer açtım. Karşımda üç Oğuz ordusu vardı, bir kısmı atlı, yaya bizi yenmek için üzerimize saldırdı. Bir kısmı da evi barkı yağmalamak için yurdumuza gitti. Az idik, kötü durumda idik, fakat Tanrı kuvvet verdiği için onları mızraklayıp dağıttım. Tanrı bahşettiği için ben ve Türk milleti muzaffer olduk. Beyler, millet bilin ki ben küçük kardeşimle birlikte başınıza geçip böyle savaşmasam Türk milleti ölecek, yok olacaktı.

Bozguna uğrattığım Oğuz kavmi daha sonra Dokuz Tatar ile birlikte toplanıp üzerime geldi. Tanrı buyurduğu için otuzüç yaşımda Agu'da iki büyük savaş yaptım, onları dağıttım ve yurtlarını ele geçirdim. Dokuz Oğuz kavmi seçkin, güçlü ve kahraman Türk Kağanı amcamın buyruğunu kabul etmedi, yerini, yurdunu ve suyunu bırakıp Çin'e gitti ve orada önce kul oldu, sonra eriyip yok oldu.

Ben kağan olduğum için Türk milletini üstün kılmadım. Savaşıp yurdu, töreyi kazandım. Uygur'a asker sevkettim, teslim olan millet oldu, karşı çıkanlar öldü. Selenga'dan aşağıya yürüyerek Kargan vadisinde düşmanı mızraklayıp dağıttım. Bir kısmı ormana sığındı, Uygur valisi de yüz kadar askerle doğuya kaçtı. Otuz dört yaşımda, kaçıp Çin'e giden Oğuz'a öfkelenip yurduna girdim ve oğlunu karısını alıp geldim. İki valili Tatabı milleti Çin Kağanı'na itaat ettiği için, selamı ve elçisi gelmediği için yazın üzerine ordu sevk ettim. Askerini dağıttım, atlarını alıp aç milleti besledim.

Göktürk savaşçıları

Tudun Yamtar'ı ordusuyla güneydeki Karluk milleti üzerine gönderdim. Karluk Valisi kaçmış, küçük kardeşi bir kaleye sığınmıştı. Onu korkutmak için asker gönderince birkaç adamıyla kaçıp gitti. Halkı da "Kağanım!" diye yanıma geldi.

Güneydoğu Yüzü

Ordumla gece gündüz ilerleyip suzuz büyük çukuru geçtim ve çorak toprakta yağmacı düşmanı yakaladım.

Güney Yüzü

İlk gün çoğu süvari onyediy bin Çin askerini öldürdüm, ikinci gün de piyadesini yok ettim. Otuzsekiz yaşında Kıtay'a ve otuzdokuz yaşında, ilk baharda Tatabı'ya ordu sevk ettim. Düşmanı yendim, oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini ele geçirdim. Kahraman erlerini öldürüp balbal taşı yaptım.

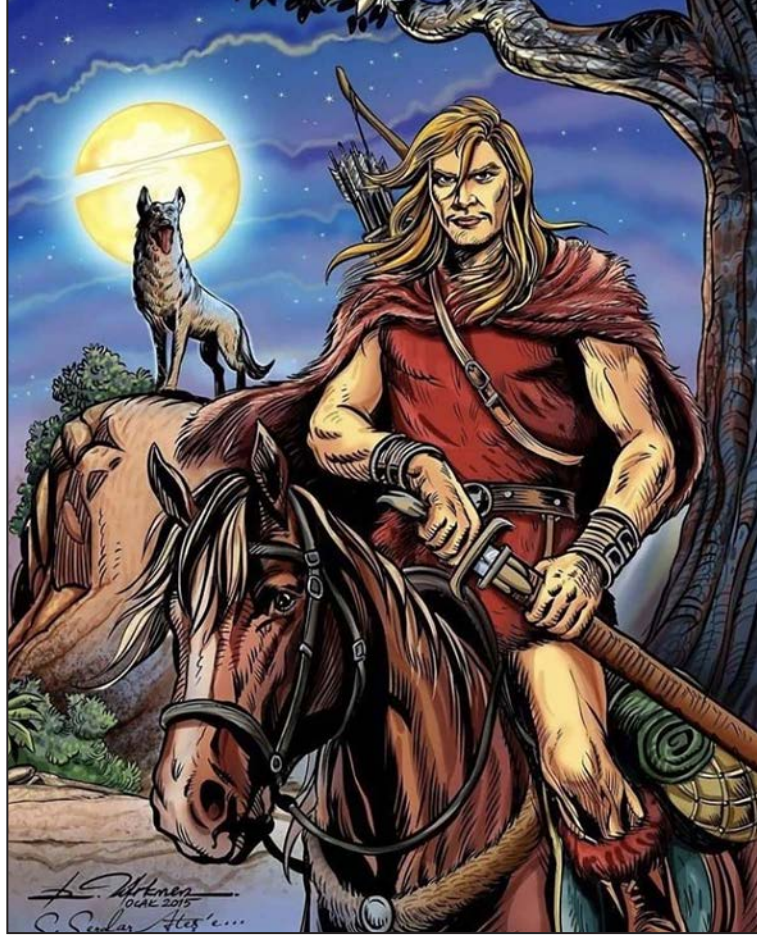
Tatabı milleti Kıtay'dan ayrıldığında elli yaşındaydım. Kıtay, Iker dağına General Ku komutasında kırk bin asker gönderdi. Tönges dağında onlara hücum ettim otuz binini öldürdüm on binini de Tatabı yok etti. Büyük oğlum hastalanıp uçmağa varınca General Ku'nun büstünü balbal olarak başına diktim.

Ondokuz yıl şad, ondokuz yıl da kağan olarak milletimin başındaydım. Milletime yurt verdim, Türk'üm için savaştım, kazandım ve en iyisini yaptım. Milletimi yücelten babam kağan Köpek yılının onuncu ayının yirmialtıncısında uçup gitti. Domuz yılının beşinci ayının yirmiyedisinde yas töreni düzenledim. Bukağ Valisi geldi. Beşyüz yiğit ile gelen General Lisün Tay'da fazlasıyla altın, gümüş getirdi. Sandal ağacı ile birlikte yas töreni kokusunu da getirip dikti. Bunca millet saçını kulağını kesti; iyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını getirip bıraktı.

Göktürk ordusu

Ben Tanrı'nın yücelttiği Türk Bilge Kağanı, babam Türk ulusunun başına geçtiğinde şimdiki Türk Beyleri, sonra Kül Çor ile birlikte Tarduş Beyleri, başta Tölis Beyleri ve Apa Tarkan olmak üzere Şadpıt Beyleri, Taman Tarkan, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan, Sebig Kül İrkin ve takipçileri hepsi itaat ettiler. Babam kağan ağır taşı kaldırdı, kalın ağacı büktü ve milletini yüceltip övdü.

Kuzey yüzü

Ben Tanrı gibi göğün tepesinde olan Türk Bilge Kağanı, şu anda liderinizim ve sözlerimi dinleyin. Özellikle küçük kardeşim, yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadpıt beyleri, kuzeydeki Tarkat, Buyruk beyleri; Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Beni dinleyin ve dediklerimi iyi anlayın. Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece yarısına kadar, onca millet beni emrimdedir. Bu milletleri düzene soktum ve artık iyiler. Türk kağanı Ötüken ormanında oturuyorsa kimsenin bir derdi yoktur. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yır Bayırku'ya kadar ordu sevk ettim. Bu yerleri fethettim, fakat Ötüken ormanından daha iyisine rastlamadım. Ötüken ormanını yurt edinip bize altını, gümüşü, ipeği ipekliyi veren Çin milleti ile anlaştım. Çin milletinin sözü tatlı, ipekli yumuşakmış. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp düşmanı yanına çeker sonra istediğini yaparmış. İyi, bilgili, cesur insanı yürütmezmiş. Hatasını gördüğü insanın dostunu, akrabasını, kavmini barındırmazmış. Türk milleti bil ki Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp öldün ve öleceksin Çogay ormanında, Tögültün ovasında. Orda seni "uzak isen kötü mal, yakın isen iyi mal veririz" diye aldatıyorlar. Bu sözlere inanıp o yerlere gidersen ölüm seni bekliyor olacak.

Bil ki, Ötüken'de yaşayıp oralara kervan, kabile gönderirsen hiç bir sorunla karşılaşmayacaksın ve bu orman ebediyen senin yurdun olarak kalacak.

Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmediğin; açlık tokluk nedir düşünmediğin için seni doyurmuş olan kağanın sözünü dinlemedin ve gittiğin yerlerde mahvolup yok edildin. O yollarda eridin ve yok oldun. Tanrı buyurduğu için Kağan oldum, milleti bir araya topladım, fakiri doyurdum. Sayıca azdık çok olduk, fakirdik zengin olduk. Türk Beyleri, millet işitin! Bu sözümde bir yalan var mı?

Kutluğ Bilge Kağan

Türk beyleri, milleti beni dinleyin! Türk milletinin toplanıp yurt edineceğini, sonra yanılıp öleceğini size anlattım. Her ne sözüm varsa ebedi taşa yazdırdım. Ona bakarak söyleyin itaat edenler mi yoksa karşı çıkanlar mı olacaksınız?

Babam ve amcam kağan olduklarında dört taraftaki milleti düzene sokmuşlar. Tanrı buyurduğu için kağan olduğumda ben de onların izinden gittim ve başardım. Türgiş Kağanı'na kızımı şahane bir tören ile verdim ve Türgiş Kağanı'nın kızını şahane bir törenle oğluma aldım. Karşı çıkana, baş kaldırına diz çöktürdüm.

Üstte göremediğimiz, işitemediğimiz Gök Tanrı ve altta toprak bahsettiği için milletime doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar yurt edindim; onları tanzim ettim, kedersiz kıldım. Çin'in sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türk'üm, milletim için kazandım. Üstte yüce Tanrı, altta toprak Türk beylerini, milletini onurlandırın, besleyin, zahmet çekirtmeyin, incitmeyin!

Türk milleti! Birlikte nice zaferler kazandığın bu kağanından, bu beylerinden, yurdundan ve suyundan ayrılamazsın; iyi olacaksın, evine gidip alieni göreceksin, dertsiz olacaksın.

Milletimi yüceltip; töremi ve yurdumu düzenledikten sonra Çin Kağanı'ndan ressam göndermesini istedim. Beni kırmadı ve kendi adamını gönderdi. Ona bambaşka bir türbe yaptırdım. İçine ayrı, dışına ayrı resimler çizdirdim. Taş yonturdum, gönlümden geçeni yazdırtım. On Ok oğlundan yabancıya kadar bu taş türbeyi görün, bilin ve üstünde yazanları okuyun!

Batı Yüzü

Üstte gök, altta yer titreyin! Bilge Kağan uçmağa vardı. Yaz olsa, kış olsa ve dağda yabani bir geyik gürelese; üstte gök davulu gürleri gibi öylece mateme gark oluyorum.

Güneybatı Yüzü

Ben Yollug Tigin, amcam Bilge Kağan'ın kitabesini yazdım. Bunca türbeyi, resmi, sanatı bir ay ve dört günde tamamladım.

Tonyukuk Yazıtı

Birinci Taş - Batı Cephesi

630 yılında Türkleri boyunduruk altına alan Tang Hanedanı'na karşı 681 başlayan ayaklanma

Ben Bilge Tonyukuk, Türk milleti tuttsak olduğu sırada Çin'de doğdum. Türk milleti kağanı olmadığı için Çin'den ayrılmıştı, sonra kağan sahibi oldu, fakat kağanını bırakıp yine Çin'e tutsak oldu. Tanrı "Kağan verdim, bırakıp tutsak oldun. Tutsak olduğun için seni cezalandıracağım." buyurdu ve soylu Türk milleti eriyip yok oldu. Sonra dışarda kalanlar ve ormanda yaşayanlar toplanıp yedi yüz er oldular. İki bölüğü atlı, bir bölüğü yayaydı; onları yönetenlerin en önde geleni şad "Danışmanım ol." dedi, ben de danışmanı oldum. Şadı kağan yapsam mı diye düşündüm. Arık boğa ile semiz boğa en arkada oldukça, onları bilen çıkmaz diye düşündüm. Tanrı akıl verdiği için onu kağan yaptım. Böylece ben danışman "Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan" ile İltiş Kağan, Çogay'ın kuzeyi ile Kara Kum'a yerleştik ve güneyde Çinli'yi, doğuda Kıtay'ı, kuzeyde Oğuz'u bozguna uğrattık.

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan

Birinci Taş - Güney Cephesi

Oğuzlar ile savaşlar 682-691

Geyik, tavşan yiyorduk; karnımız toktu, düşmanımız çevrede ocak biz merkezde ateş idik. Bu sırada Oğuz'dan bir casus geldi ve Dokuz Oğuz milletinin yeni kağanının Çin'e General Ku'yu, Kıtay'a Tongra Esim'i gönderip "Türkler'in kağanı yiğit, danışmanı bilgili fakat sayıca azlar. Bu iki kişi Çine'e, Kıtay'a, biz Oğuzlar'a saldırmayı planlıyor. Biz daha önce harekete geçelim; Çin güneyden, Kıtay doğudan, Oğuz kuzeyden saldırırsın ve soylu Türk milletini yok edelim." mesajını iletmiş haber verdi. Bu haberi alınca gece uykum kaçtı, gündüz oturasım gelmedi. Kağanıma çıkıp "Çin, Oğuz ve Kıtay, bu üçü birleşirse dıştan sarılmış oluruz. Yufkanın delinmesi, ince olanın kırılması kolaydır. Kalın yufkayı delmek, yoğun tabakayı kırmak zor olur. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, kuzeyde Oğuz'dan ve batımızda kalan kavimlerden iki, üç bin asker destek alabilir miyiz?" diye görüşümü arz ettim. Kağanım beni dinledi ve yapılması gerekene benim karar vermemi istedi. Büyük çukur'u çığneyerek, inek ve yük arabalarıyla Ötüken ormanına ordu sevk ettim. Togla'da 3.000 kişilik Oğuz ordusu ile karşılaştık. Biz 2.000 kişiydik, fakat Tanrı lütfetti ve onları yendik. Çoğu savaş meydanında can verdi, sağ kalanlar da ırmağa döküldüler. Sonra Oğuz tamamen gelip bize katıldı. Türk milleti ve Bilge Tonyukuk Ötüken'e yerleşmiş diye işitenler güneyden, batıdan, kuzeyden ve doğudan akın akın geldiler.

*Orhun Vadisi***Birinci Taş - Doğu Cephesi**

Yirmiüç şehrin ele geçirilmesi

ve olası Cin, On Ok Türkiş, Yenisey Kırgızları ittifakına karşı saldırı planı, 692

İki bin kişiydik, iki ordumuz oldu. Türk milleti yaratıldığından, Türk Kağanı tahta oturduğundan beri denize ve Şantung şehrine ulaşamamışlar. Kağanıma arz edip Şantung şehrine ordu gönderdim; denize ulaştım. Yiğitler gece demediler, gündüz demediler, seferle yatıp kalktılar ve yirmiüç şehir zaptettiler.

Çin Kağanı, On Ok Kağanı ve Kırgızların güçlü kağanı da düşmanımızdı. Bu üç kağan anlaşıp “Altın ormanında birleşelim, doğudaki Türk Kağanı’na sefer düzenleyelim ve hepsini öldürelim. Biz üzerine gitmezsek o yiğit kağan ve akıllı danışmanı bize saldırıp topraklarımızı elimizden alabilir.” demişler. Türgiş Kağanı da “Benim milletim oradadır ve Göktürkler karışıklık içindedir; Oğuz boyu hoşnut değildir.” diye eklemiş.

Bu sözleri işitince gece uyuyasım, gündüz oturasım gelmiyordu. Sonunda önce Kırgız üzerine yürümeye karar verdim. Kögmen’in yegane yolunun kapandığını öğrenince Az kavminden çölü iyi bilen bir klavuz istedim. Bana Az ülkesinin Anı diyarında dar bir yol olduğunu söyledi. Bu yoldan bir atlının geçebileceğini öğrenince, iyi bir seçenek olduğunu düşündüm ve kağanıma durumu arz ettim.

Kırgız savaşıları

Birinci Taş - Kuzey Cephesi

Yenisay Kırgızları'nın mağlup edilmesi ve On Ok Türgişleri üzerine hareket 692-711

Ordumla hareket ettim, dar yolda at in dedim ve Ak Termil'i geçince ata bindirdim. Sonra atları yedeğe alıp

karları sökerek ve ağaçlara tutunarak kuzeye doğru ilerledik. Çapraz yürüyerek ağaçlı tepeyi açtık ve yuvarlanarak aşağı indik. Geceleri ilerleyerek, önümüzdeki engelin çevresinden dolaştık. Anı suyuna varıp aşağı inerken yolu şaşırın klavuzumuz az kalsın boğuluyordu. Atlarımızla ilerliyor ve onları ağaçlara bağlayıp yemek yiyorduk. Düze çıkınca gece gündüz dört nala ilerledik ve Kırgızlar'a baskın yaptık; onları mızraklarımızla uyandırdık. Ordusunu toplayıp bize karşı çıkan hanlarını öldürünce teslim olup baş eğdiler.

Köğmen ormanını dolaşıp geri döndüğümüzde gelen bir casus şu haberi verdi:

Türgişler "Göktürkler'in kağanı yiğit, danışmanı bilgili, üzerlerine yürüyüp onları dağıtmazsak, eninde sonunda bizi mağlup ederler." demişler. Kağanları On Ok boyunu da eksiksiz olarak yola çıkmış, yanlarında Çin askerleri de varmış. Bu sırada Katun (Kraliçe) uçmağa varmıştı. Kapağan Kağan "Eve dönüp onun yağ törenini yapacağım, ordum Altun ormanında konuşlansın. Ordunun başında İnel Kağan ile birlikte Tarduş Şadı da gitsin" emrini verdi. Ayrıca bana da "Haberciyi yanına alıp düşmanı bekle ve bu orduyu istediğin gibi yönet, gelirlerse göreceklere de var." dedi.

Altun ormanına konuşlandık ve bekledik. Bu arada gelen casuslardan biri "Türgiş Kağanı ordusu ile yola çıktı, On Ok kavmi de eksiksiz olarak ona katıldı ve Yarış ovasında toplandılar." haberini getirdi. Bu durumu Kağan'a bildirdim. Böğü Kağan (Kapağan Kağan) bana "Öncülerini hazırla, nöbetçilerini düzenle, olduğun yerde kal ve baskın yapmaya kalkma!" diye emirlerini ilettiler.

Bu arada Böğü Kağan'ın Apa Tarkan'a (doğudaki Tölis beylerinin başı) da "Bilge Tonyukuk aldanıp yanlış bir karar verebilir, orduyu yürütmek isterse kabul etmeyin!" diye haber gönderdiğini öğrendim ve derhal orduyu harekete geçirdim. Yolu olmayan Altun ormanını aştık, geçit vermeyen İrtiş ırmağını geçtik, gece de yol aldık ve şafak sökerken Bolçu'ya ulaştık.

Kapağan Kağan

İkinci Taş - Batı Cephesi

Bolçu Savaşı ve On Ok -Türkistan- toprağının fethi, 711

Bir casus “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı.” dedi. Bunu duyan beğler “Hep birlikte geri dönelim, zayıfın utancı daha iyidir.” diye göüş bildirdiler. Onlara “Altun ormanının aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. Tanrı ve Umay Ana mukaddes toprakları ve suyu geçen yiğitler geliyor dediler duymadınız mı? O halde niçin kaçıyorsunuz? Çoklar diye mi korktunuz? Az olduğumuz için mi kendimizi küçümsüyoruz? Haydi yiğitler hücum edelim!” dedim.

İlk gün hücum ettik ve yağmaladık. İkinci gün ateş gibi kızıp geldiler. Bizde çok fazlalar diye korkmadık, Tanrı güç verdiği için savaştık. Tarduş şadı ile birlikte onları kovalayıp kağanını (Soko Kağan) yakaladık; yabgusunu, şadını öldürdük, elli eri esir aldık. Haber gönderdik, On Ok Beyleri, halkı hep birlikte gelip baş eğdiler. On Ok halkının bir kısmı kaçmıştı, gelenleri orduma aldım. Yürüdüm; Anı suyunu geçtim, İnci ırmağını ve Tinsi Oğlu da denilen mukaddes Ek Dağı'nı aştım.

Ergenekon. İbrahim Çallı

İkinci Taş - Güney Cephesi

Çin'e, Kıtaylar'a, Oğuzlar'a ve Maveraünnehir üzerine seferler 682-712

İnel Kağan ile Demir Kapı'ya kadar gittik ve oradan geri döndük. Tacikler, Toharlar, berideki Suk başlı Soğdak kavmi hep korkarak baş eğdiler. Türk milletinin Demir Kapı'ya, Tinsi Oğlu denen dağa ulaştığı vaki değildi. Ben Bilge Tonyukuk oralara gittim sarı altını, beyaz gümüşü, kızıl yak öküzünü, eğri deveyi, her türlü malı ganimet olarak alıp getirdim.

Yiğit, bilgili İltiş Kağan Çin ile onyedide defa, Kıtaylar ile yedi defa, Oğuzlar ile beş defa savaştı. Bu savaşlarda İltiş Kağan'a, Türk'ün güçlü kağanına, Türk'ün bilgili kağanına danışman olan ben idim. Kumandanı da ben idim.

İkinci Taş - Doğu Cephesi

Yaşlanan ve geçmişi övgüyle anan Tonyukuk 646-726

Gece uyumadım, gündüz oturmadım; kızıl kanımı dökerek, kara tenimi silerek, işimi gücümü Kapağan Kağan'a verdim. Kağanım ile seferlere çıktık; öncülerini uzaklara gönderdim, gözcülerini çoğalttım, düşmana baskın yaptım. Tanrı korusun, bu Türk milletinin içinde silahlı at dolaştırmadım, damgalı at koşturmam. İltiş Kağan kazanmasaydı, onun ardından ben kazanmasaydım yurdumuz milletimiz yine yok olacaktı. Kağan sahibi bir milletin benim gibi bir veziri varsa ne sıkıntısı olabilir, fakat ben artık yaşlandım, kocadım.

“Bu taş Bilge Kağan'ın yurdunda yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk.”

İkinci Taş - Kuzey Cephesi

Türk milletinin yüzünü güldüren başarılar

İltiş Kağan olmasaydı, yok olsa idi, ben Bilge Tonyukuk yok olsaydım boy da, millet de, insan da yok olacaktı. Kapağan Kağan'ın doyurduğu soylu Türk milleti, Oğuz milleti var olmayacaktı.

Kök Tengri Dini

Kökeni Asya bozkırlarına bağlanan Kök Tengri (Gök Tanrı) inancı Göktürkler ve Uygurlar dahil göçebe Türk boylarının ana kültürüdür. Bu inancın Şamanizm ile bir bağlantısı yoktur. Göktürk yazıtlarında kötü ruhlardan, putlardan ve benzeri Şamanizm unsurlarından bahsedilmiyor. Bazı Türkologların böyle bir inanç var olmadığı halde değişik ırk, soy, dil, tarih ve kültürden gelen kavimlerin birbirleriyle ilintisiz inançlarını, Şamanizm dini olarak nitelendirmesi büyük bir aldatmacadır. “Şaman” tabiri Tatarların kökleri olan Tunguzlar’ın inançlarıyla ilgili törenlerini yöneten kişilere verdikleri bir ünvanndan başka bir şey değildir. Doğa’nın Güneş, Ay, dağ, deniz ve gökyüzü gibi unsurlarını kutsal (iduk) sayan Türkler, fırtına ve sel gibi afetlerin de gizli güçler tarafından oluşturulduğuna inanmalarına rağmen putlara tapmadılar. Doğada gizli güçlerin bulunması inancı, Orhun yazıtlarında kutsal anlamına gelen yarsub (yer ve su) terimiyle yansıtılır. Bozkırlarda yaşayan Türk boylarının dininde Güneş, Ay ve yıldızlar değil; yekpare gökyüzünün sembolü olduğu tek Tanrı inancı temel teşkil eder ve Kök Tengri dini Türklere mahsus bir inanç olarak ortaya çıkar.

İslam dininin ortaya çıkışını izleyen dönemlerde, Şamanizm ile ilgili gerçek dışı yakıştırmaları benimseyen Araplar Tanrı bilinci olmayan, yere, suya, bitkilere ve değişik putlara tapan ilkel ve bilinçsiz bir kavim olmakla suçladıkları Türklerin İslam diniyle Tanrı’yı bulduklarını öne sürdüler. Bu gerçek dışı yargı Göktürkler’in Tanrısal ve dinsel inançlarını belirleyen Kök Tengri dininin gerçek anlamda ve belirgin bir biçimde açıklığa kavuşmasını günümüze dek engelledi. Oysa Göktürkler’in tanrısal ve dinsel inançlarının kaynağı olan Kök Tengri dini, Yahudi kavminin Musevilik adıyla tanımlanan 4.000 yıllık dinsel inançlarından, Arap kavminin 1.400 yıllık İslam dininden ve Hristiyanların 2.000 yıllık inançlarından çok daha önce her şeyi var ve yok eden tek Tanrı’yı kabul etmişti.

Ötüken Ana

Orta Asya Türkleri arasında en yüce, en kutsal sayılan dağ Ötüken'dir. Ötüken yalnız dağ değil aynı zamanda bir ormandır. Dağların yanı sıra ormanlar, sular, ateş, gök gürültüsü, Ay ve Güneş de kutsal sayılır. Adaklar ve kurbanlar kutsal dağda yapılan törenler ile Tanrıya sunulur. Orta Asya Türklerinin yaratılış efsanesi, tanrıların en yükseği ve insanoğlunun atası olan Tengere Kayra Han (Ülgen Beğ) tüm evreni (yeryüzünü, dağları, vadileri) ve tüm canlıları yarattığını anlatır. Daha sonra kendisine başkaldıran insanı yeryüzüne atan Ülgen Beğ dokuz dallı bir ağacda dokuz ayrı ırka yaşam verir.

Yeri, suyu, tüm canlıları ve yaşamı düzenleyen Tanrı yüce ve ruhsal varlığıyla yedi kat göklerde sonsuzluğu yaşar. O, gökte yaşadığı ve her şeyi oradan yönettiği için Kök Tengri deyimleriyle anılır. Her bir canlının yazgısını o çizmiştir. O, öldürür ve yok eder. Ölen kişinin bedeninden ayrılan ruhu Tanrı'ya geri döner ve sonsuza kadar yaşar. Bu dönüş artık bedensel bir varlığı kalmayan ruhun Tanrı katına uçmasıdır. Tanrı doğruluğuna ve iyiliğine şahit olduğu kişilerin ruhlarını mutlu kılar. Kötülerin ruhlarını ise cezalandırır. Kişileri yükselten ya da alçaltan Tanrı'dır. Ulusal ve tanrısal töresini yitirerek kendinden olmayanların inançlarını benimseyen ulusları, onların ülkelerini ve devletlerini yıkıp ortadan kaldıran, yok eden Tengri), bir ulusun adının yok olmamasını dilerse, uyarıcı, önder ve kılavuz yeteneği olan kişileri o ulusa kurtarıcı olarak gönderir. Kök Tengri dininin ibadet şekilleri, "Tengrilik" denilen tapınakları ve din adamları hakkında fazla bilgi sahibi değiliz, fakat Oğuzların büyük bir saygı gösterdikleri hakimleri olduğunu biliyoruz. Dede Korkut da tabiplik yapan, keşiflerde bulunan, dini törenlere başkanlık eden ve hakanların danışmanı olan bu hakimlerden biriydi.

Dede Korkut

Orhun yazıtlarında, Göktürkler'in Çin esaretinden kurtulup İkinci Göktürk Devleti'ni kurmalarının (680-682) Tanrı'nın isteğiyle gerçekleştiği kabul edilir. Budun, Tanrı tarafından görevlendirilen hakanı terk ettiği için cezalandırılmıştır. Tanrıkut Mete, Çin hükümdarına yazdığı bir mektupta kendisini tahta çıkartan Gök Tanrı'nın, atlarının ve askerlerinin çabalarıyla çevresindeki Gansu'dan Kuzey Tibet ile Batı Türkistan'a

kadar uzanan bölgede 26 devleti yenerek Kun'laştırdığını anlatır. Tanrı Türk'ün yaşamına doğrudan karışır, buyruklar verir, iradesine boyun eğmeyenleri cezalandırır, insanlara bağışladığı iktidar (kut) ve kısmeti (ülüg) değerini bilmeyenlerden geri alır.

Bilge Kağan, kardeşi Kül Tigin adına diktirdiği anıt taşındaki dizelerde Tanrı'nın göğü, yeri ve ikisi arasında insanları yaratarak büyük varlığını belli ettikten sonra, tüm dünyaya egemen olsunlar diye soyunun ataları olan Bumin ve İstemi Kağanları hükümdar kıldığını söyler. Ayrıca her canlının ölüp yok olacağını, sonsuzluğu sadece Tanrı'nın yaşayacağını da vurgular.

Göktürkler ellerini göğe açarak ibadet ederlerdi. Gerek yargılanması, gerekse dileğinin yerine getirilmesi için iki diz üstünde oturularak, eller göğe açılıp gözler gökyüzüne dikilerek yapılan bu yakarışlar, kişinin mal varlığı durumuna göre, Tanrı'ya adanan kurbanla tamamlanırdı. Kurban hayvanlarının cinsleri, at, sığır ya da koyun olarak üçe ayrılıyordu. Bunlardan birini seçmek, yerine getirmek, kişinin mal varlığı ile orantılıydı.

Bumin Kağan

Gerek ibadet, gerekse yakarış ve yargılanma dileklerini, Göktürkler gece ve gündüz, her istedikleri yerde; sesli, sessiz, toplu ya da tek olarak yaparlardı. Ayrıca, ülkelerin çeşitli kent ve obalarında bulunan Bark'larda da bu tür yakarış, yargılanma ve anma gibi ibadetlerini sürdürürlerdi. Bu kişisel ibadetlerden ayrı olarak, bütün ulusun Kağan'ın yönetiminde Tanrı adına yaptığı iki ayrı dinsel ibadet ve tören daha vardı. Bu törenlerden biri Demir Dağ ve Altın Dağ gibi kutsal olarak benimsenmiş en yüce dağların doruğunda yapılırdı. Bu törende ulusal felaketlerden korunmak ya da kurtulmak için Tanrı'ya yakarılır, günahlarının bağışlanması dileğinde bulunulurdu. Diğer tören ise kutsal sayılan mağaralarda, devleti kuran ve yücelten ataların ruhları için yapılmaktaydı. Her yılın Mayıs ayında Tanrı'ya yakarmak ve şükür etmek için çok sayıda at, sığır ve koyun keserek yapılan bu ulusal ve dinsel törenlerin kökeni Göktürkler'in yaratılış efsanesine ve Ergenekon Destanı'na dayanıyordu. Bu törenlerde, ulusça yok olduktan sonra, bir dişi kurttan türeyerek yeniden bir

ulus olma mutluluğunun gerçekleşmesi karşısında duyulan minnet dile getirilirken; bir yandan da Demir Dağı eriterek açılan bir oyuktan çıkardıkları Göktürkler'e yeni bir yurt veren ataların ruhları anılırdı. Onlara güç ve yetenek veren Tanrı'ya şükredilerek övgüler söylenirdi.

Göktürkler ikinci bir hayatın varlığına ve ruhların sonsuza kadar yaşadıklarına inandıkları için erkek ölüleri silah ve değerli eşyalarıyla, kadınları da süs eşyaları ve mücevherleriyle birlikte gömerlerdi. Göktürk lisanında ve Uygurca'da "ruh" can anlamına gelen "tin" sözcüğü ile tanımlanıyordu. Bu aynı zamanda "soluk" demektir. Ölüm soluğun kesilmesi ve ruhun bedenden ayrılıp uçuşması biçiminde düşünülüyordu. Bu yüzden "öldü" yerine "uçtu" da deniyordu. Ölen bir başbuğ ise savaşta ve barışta büyük önemi olan atının kurban edilmesi ve altın veya gümüş kakmalı koşumlarıyla birlikte "kurgan" denilen gömülmesi de bir Göktürk töresiydi. Ölenin yakınları ölünün çevresinde atla yedi ya da dokuz tur yapar, bir anlamda öleni son yolculuğa hazırlamış olurlardı. Ölen bir Göktürk hemen gömülmezdi. Mumyalama tekniğini çok iyi bilen Göktürkler önce bu işlemi yaptıktan sonra bahar veya yaz aylarında ölenleri sonbaharda, kış aylarında ölenleri de ilkbaharda gömerlerdi. Ölülerinin suç ve günahlarının bağışlanması, ruhlarının Tanrı katında rahat ve huzurlu olması için Tanrı'ya yakarılır; kişinin yiğitliği, yararlılığı, iyilikleri ve doğruluğu üzerine ölçülü ve uyumlu söz dizeleriyle acıklı ağıtlar söylenir ve her yıl kurbanlar kesilirdi.

Göktürkler'de, cenaze törenine "Yuğ töreni" denirdi. Yas anlamına gelen Yuğ töreni kişinin önemi, değeri ve varlığıyla orantılıydı. Özel olarak yetiştirilmiş yaşçılar, güzel koku dağıtıcıları ve ağlayıcıların yer aldığı bu törenlerde ölenin yakınları yeterince acı çekmek için bir yerlerini kanatır, göz yaşlarını kanlarıyla karıştırarak ağlaşırlardı. Göktürkler, özellikle kağanların gömüldüğü "kurgan" adı verdikleri mezarların yerlerini gizli tutarlardı. Bu yüzden, tarih boyunca gelip geçmiş Göktürk Kağanlarının kutsal dağlarda olduğu sanılan mezarları bulunamadı.

Tanrıkut Mete Han

Türk Töresi

Türk milletini sever, halkına sevgi gösterir.
Türk nizama uyar.
Türk hakka riayet eder.
Türk yalan söylemez.
Türk köleliği kabul etmez.
İki Türk tek düşmana saldırmaz.
Atlı bir Türk yaya düşmana saldırmaz.
Türk aman dileyene el kaldırmaz.
Türk kadına, çocuğa ve zayıflara el kaldırmaz.
Türk Yaratan'a olan saygısını yaratılana da gösterir.
Türk din ve mezhebinde serbesttir.

Türk Töresi'nin özü, insana saygı göstermek ve yüksek vazife duygusuyla millete hizmet etmektir. Türk büyüğüne saygı, küçüğüne şefkat ve sevgi göstermeli, milletinin gücüne ve büyüklüğüne inanmalıdır.

